

Klein Rózsa

Életrajz

Klein Rózsa belvárosi lakásban él, szeretetteljes családi körben. Rózsi néni 100 évesen is szívesen mesélt életének kalandos részleteiről. A család története arról tesz bizonyosságot, hogy igen tehetséges családról van szó, hiszen számos tagja nemzetközi karriert futott be. Rózsi néni arcbőrének bársonyossága figyelemre és irigylésre méltó. Az interjú nagyon barátságos hangulatban zajlott, hiszen a családtagok (lánya, unokái) nagyon készségesen segítették a munkát.

Az anyai nagymamára valamennyire emlékszem. Szalpéter (Holder) Gizellának hívták. A nagypapát nem ismertem, ő nagyon korán meghalt. Még a nevét sem tudom, csak annyit, hogy Szalpéter ?, volt a neve. A nagymama a Máramaros megyei Rahón született és [Rahó (ukránul Paxib (Rahiv / Rakhiv)), oroszul Paxov (Rahov), szlovákul Rachov, románul Rahău): város a mai Ukrajnában a Rahói járás székhelye.- A Szerk.] élt. Ez a falu, egy nagy község volt, jelentős zsidó lakossággal. Nagyszüleimnek vegyeskereskedésük volt Rahón, ebből éltek. A nagymamát jól ismertem, nagyon okos, ügyes asszony volt. Mivel nagyapám korán meghalt, a nagymama vette át a bolt irányítását. Anyai nagymamám egész fiatalon, huszonevésen maradt 5 gyerekkel özvegyen, és nevelte fel nagyon ügyesen a gyerekeket. Állítólag rendkívül talpraesett nő volt. A nagymamám nagyon okos volt. A háború előtt hólyagrákban halt meg.

Az apai nagyapám **Klein Mendel Wolf**, születési helye Herincse volt. A család állítólag Dész környékéről jött és eredetileg Sztrulovics vagy Strulovics volt a Klein család neve. A nagymamát, kétéves koromban láttam utoljára. A neve Klein (Weiser) Aranka/Szura Golde volt. Ők végig Máramaros-szigeten [románul Sighet, korábban Sighetu Marmăției, németül Siget, másképpen Marmaroschsiget, szlovákul Sihot', ukránul Szihota): város a mai Romániában. A Tisza parti város az egykori Máramaros vármegye székhelye és egykor Magyarország faiparának és sóiparának központja volt.- A Szerk.] laktak. A nagyapámnak egy kiskereskedése volt, amit apám örökölt meg később. Lisztet, cukrot, sót, fűszereket árult. Ők korán meghaltak, és hét gyereket hagytak hátra. Nem tudok a haláluk idejéről és körülményeiről semmit.

Apám **Klein (Smiel) Lázár** volt. 1876. július 23-án született Máramaros-szigeten, és 1944-ben deportálták édesanyámmal együtt Auschwitzba. Apámat anyámmal biztos, hogy össze sadchenolták, ez akkor így volt szokás. Apámék, nyolcan voltak testvérek. **Ilka, Izidor** (Israel), **Ábrahám, Joel, Simehana, Mariska, Henrik**. Apám családja tartotta a zsidó szokásokat, vallásosak voltak, de nem voltak ortodoxok.

A család apai és anyai ága is neológ volt. Ami biztos, hogy apám soha nem járt kaftánban, nem volt hosszú pajesza stb., nem várta a Messiást, hanem földet vett Palesztinában és a cionizmusban hitt. *Apám két barátjával együtt megalapította „Cionista Mozalom Egyesületet” Máramarosszigeten, miután Herzl Tivadar könyve megjelent.* A máramarosi rabbi ezért kiátkozta. Apám nagyon nagy cionista volt, és akkor ez még újdonság volt, de nem csak hogy újdonság, hanem büntették is. Még a zsidóság sem merete nyíltan vállalni ezt a cionizmust, mert nagyon újszerű volt. Tanulmányozták Izraelt, és a zsidó eredetet. Ő ki akart vándorolni Palesztinába, de akkor még nem nagyon lehetett. Vett földet is Palesztinában, de hogy hol, azt nem tudom. Dunamban számolta a területet, ezt mindig hallottam otthon. A dunam volt a föld mértékegysége. Nem tudom, hogy mi lett ezzel a földdel később. Ez zsidó ügy volt, hogy meg kell szerezni újra Izraelt. Sokféle cionista egyesület volt Máramarosszigeten. Erős volt nagyon a cionista mozgalom. Az ortodox rabbi Teitelbaum rabbi, ahogy már említettem, kiátkozta apámat. A Teitelbaum család, egy nagy ortodox rabbi család volt Máramarosszigeten. Nagy szerepet játszottak az akkori erdélyi zsidóság életében. A Teitelbaum család, ősi erdélyi zsidó család volt, mindenki rabbi volt a családjukban. Gyönyörű házuk volt, meg szép helyen laktak a városban. Nagyon tekintélyes és befolyásos emberek voltak akkor. Apám örökölte meg a fűszerüzletet, és vezette anyámmal hosszú éveken át. Erről még a későbbiekben lesz szó. Az apám járt mikvébe.

Klein Ilka férje Jakobovics Móric volt. 6 gyerekük született: Rózsi, Adolf, Hermin, Helénke, Imre, Mariska. Közülük 3 leszármazottról tudok. Rózsi lánya, Sara Meruk, aki ma 70 és 80 év között lehet és az USA-ban él, tán ott is született. Nagy vagány csavargó volt a hölgy, az Antarktison is megfordult, meg más rendkívüli helyen. Egy fia van, Michael. Ő maga, mármint Sara fiatal éveiben valamelyik amerikai elnök feleségének volt a titkárnője. Klein Ilkát és férjét deportálták. Nem tudom hogy hova csak valószínűsítem, hogy Auschwitzba, de nem jöttek vissza.

Klein Mariska és férje Wettenstein Mór és két gyereküket Jolánt és Bélát Máramarosszigetről deportálták, egy lányuk, Juci, megmaradt, a férje révén Gottesmann Juci, aki Izraelben élt és halt meg néhány éve.

A harmadik leszármazotti ág **Imre**, az ő felesége Bözsi volt és lányuk, dr. Járdeńi Mirjam, Izraelben él, történész.

Klein Izidor azaz dr. Klein Izrael, orvos, még az I. világháború előtt és alatt és utána is Máramarosszigeten élt. Több könyvet is írt, ebből egyet sikerült több éves kutatás után megtalálni, ez pedig a "Muszkajárás Máramarosszigeten 1914. október 3-6-ig" című könyv. Amúgy az I. vh után dúlt nagy spanyolnátha járványról, amelyik több áldozatot szedett, mint a háború - is írt könyvet. Egyébként a muszkajárásos könyvében meg a család történeteiből tudjuk, hogy a járvány idején meg az oroszoktól való rettegés okán majd minden orvos elmenekült Szigetről [Máramaros]. Izidor nem!! Végig állta a sarat és éppen ezért is nagy tiszteletben állt a városban. Klein Izidor felesége neve Wieder Eszter volt. 6 gyerek született itt is, Imre, Margit, Géza, Laci, Annus, Ferike. Ebből egy ágról tudok beszámolni, ez az Annus nevű lány és leszármazottai. Velük tartjuk a kapcsolatot, Izraelben élnek. Annus igazi úttörő volt, ifjú hölgyként nekivágott és még talán a 20-as évek végén vagy az 1930-as évek elején kiment Palesztinába. Ott ismerkedett meg a Tokajból származó Frankel Hugóval, akivel összeházasodott és két gyerekük született, Gideon, majd Sara 1935. április 6-án. Hugó 1948. okt. 19-én Izraelben a háborúban halt meg, míg a fia Gideon az 1967-es 6-napos háborúban egy néhány hetes kislány Avivi apjaként. Hugo az Irgunban együtt harcolt és jó barátja

volt a későbbi miniszterelnöknek Menahem Beginnek. Saranak nem született gyereke és nem ment férjhez, viszont diplomataként, majd újságíróként dolgozott, sőt még most is dolgozik az izraeli rádióknak. Vele tartjuk a kapcsolatot. Annus néni tavaly halt meg, szegény már teljesen vak volt és agyilag is leépült. Izidor és a felesége Máramarosszigeten maradtak, valamint Imre fiúk akiből orvos lett és felesége, aztán Géza, Laci, Ferike, Margit mind-mind, onnan vitték el őket 1944-ben Auschwitzba.

Klein Joelről annyit tudunk, hogy két gyereke, Juliska és Henrik született. Juliska férje Szarvas János, akitől két lány Médi és Klári születtek. Szarvas Jánosék a háború után, az 50-es években Budapesten a Liszt Ferenc téren laktak, ahová a kitelepítés után alérletbe befigadták Klein Henriket és feleségét. Klein Joelt és feleségét is deportálták Auschwitzba. Médi férje egy Schwartz nevű volt, míg Klárié egy Fekete nevű valaki.

Klein Ábrahám, felesége Moskovics Szeréna, gyerekeik Karola és Henrik nevű utódok. Karola férje Fuchs Miksa, gyerekeik Olga, Miki voltak. Olga később Izraelben élt, egy román lasi-ból származó zsidóval, Doru volt a neve. Izraelben haltak meg egymást követően kb. 10 éve. Mikit deportálták és ott halt meg édesapjával Ábrahámmal együtt. Henriknek egy Hersl nevű fiúgyereke született, de róla nem tudunk továbbit. Ábrahám életéről annyit tudok még, hogy valamikor kiment Amerikába, de később visszajött.

Klein Simehanenak (Hanna) 3 gyereke volt, Izsák és Patti(József) és Henrik. Férje neve Nachman Kahan volt. Ennyit tudunk róla. Simehane gyerekei közül Izsákot az oroszok lefejezték 1945-ben, miután visszajött a deportálásból. Nem tudjuk miért. Henrik Norvégiába került és ott él vagy élt.

Egy öccsük volt, aki Pesten élt, kitanult ékszerésznek. Őt **Klein Henriknek** hívták. Klein Henrik/Chaim, Mózes), 1887. április 1-jén született Máramarosszigeten és Budapesten 1967-ben halt meg. Henrik ezüstgyáros lett Budapesten. Pontosan nem tudom hány, de kb. 10 -20 munkással/alkalmazottal. Ezüst dísz tárgyakat, tálcákat, gyertyatartókat, evőeszközöket gyártottak (Én később pl. az egyik munkásnőjétől vásároltam saját magamnak a hamis papírokat.) Ő később nagyon gazdag lett, nagyon jó üzletember volt. A gyár a mai Belváros közepén, a mai Madách téren volt. Az eredeti épületet lebontották, később, a 80-as években ott a Centrál nevű önkiszolgáló étterem volt, ma, ha jól emlékszem talán élelmiszerüzlet. Felesége lengyel származású, de már Magyarországon, 1893.szeptember 15-én született Wágschál Józsa/Mici nevű tündéri asszony volt, arany szívű tüneményes. 1980 decemberében halt meg, sajnos akkor már néhány éve szenilisen. Két lányuk, Edit (1919-1944) és Márta/Lici (1923. január 18.- 2005.január 1-én) ahogy mi hívtuk. Editet már férjes asszonyként 3 hetes gyerekével Székesfehérvárról deportálták, ahonnan persze egyikük sem jött vissza. Henrik a felesége és a másik lány Lici, Pesten svéd menlevéllel csinálták végig a háborút és egyiküket sem deportálták. Lici orvos szeretett volna lenni, de a háborús idők miatt nem sikerült, így ápolónőnek tanult. Végül tekervényes élete útján, az 50-es években börtönben töltött évek után az Óra- Ékszer Vállalat egyik boltjában dolgozott, onnan ment boltvezetőként nyugdíjba. Gyereke nem született, egy nála sokkal öregebb hamiskártyás, pontosabban szerencsejátékos férjétől. A férj, Vizsolyi Miklós zsidó volt valamilyen nemesi rangot elnyert családból származott. Lici két éve halt meg. Fantasztikus kézügyessége volt, gyönyörűen kézimunkázott rajzolt, több nyelvet tudott és jó írás készsége volt. A háború után 1950-ben 24 óra alatt kitelepítették Henriket és feleségét vidékre, a Kunságba, mindenüket elvették, mint 'burzsujoktól'. Végül a hatvanas években visszaköltözhettek előbb Budakeszire, majd Pestre.

Persze semmijük nem volt, ismerősök fogadták be őket. Henrik bácsi mindenféle apróbb-nagyobb tárgy, használati eszköz javítását elvállalta a Liszt Ferenc téren, abból éltek. Felesége Mici avagy Micurka 1968-ban halt meg, idősödve Lici lányával lakott haláláig. Még a háború előtt volt egy nyaralójuk Csörögön több száz gyümölcsfával. *[A település a Duna bal partján, Váctól 4 km-re keletre a Gödöllő felé vezető út mentén található. Földrajzilag a Keleti-Cserhátból sugárirányban induló, kelet-nyugati irányú „kőzet- folyamok” alkotta hegységtől a Hartyán-patak által bezárt területen helyezkedik el.- A Szerk.]*

A testvérek közül, apám örökölte a boltot, ami Máramarosszigeten a Városháza mellett volt. Ez egy vegyeskereskedés volt, amiben fűszert, cukrot, lisztet árult, és terménykereskedéssel is foglalkozott. Volt egy segédje is a boltban apámnak, emlékszem. Ő nem volt zsidó. Be volt építve üzletbe egy olyan ládaszerű tároló, és azokban tartották a terményt. Jöttek a háziasszonyok, és apámék ilyenkor ott kimérték az árut. Akkoriban otthon sütötték a kenyeret, a kalácsot, meg bevitték a pékhez. Élesztő is volt, meg só is a boltban. A sónak nagy szerepe volt, mert Máramarossziget mellett voltak a nagy sóbányák. Az egyik bányatulajdonossal apám jóban volt. Nem volt zsidó, de gyakran jött hozzánk vendégségbe.

Édesanyám **Klein Lázárné** (szül. **Szalpéter Adél**), 1881-ben született Rahón. Anyja neve Holder Gizella volt. Édesanyámat 1944-ben apámmal együtt, Auschwitzba vitték, és ott halt meg. Ami a mamát illeti, ő is a saját haját fésülgette, nem volt parókája. A neológ hagyományok szerint tartotta a szokásokat.

Négy testvére volt, **Szalpéter Jimmy/Izrael, Anti, Róza, Rebeka**.

Rózának hat gyereke volt, Jolán, Jenő, Helén, Tuli (Vilmos), Lódi (Rózsi), Ella, egy Kallós Dezső nevű férfi volt a férje. Kallós Dezső, egy nagyon ügyes fakereskedő volt, és itt laktak Máramarosszigeten. Nagyon gazdagok voltak. Jolán és gyereke, Jenő, Helén és gyereke Auschwitzban haltak meg. Lódi/Rózsi Kanadában élt, és kb.25 éve meghalt. Egy, most már 50 körüli lánya van, Vivian, aki egy svéd zsidó, korábban az Ericsonnál dolgozó fejlesztőmérnökhöz ment feleségül. Két gyerekük van és Kanadában élnek. Tuli/Vilmos néhány éve halt meg az USA-ban, felesége Ibu, gyerekük nem született. Ella, akivel tartjuk a kapcsolatot Svédországba került, amikor felszabadult a koncentrációs táborból egy svéd mentőakció keretében. Ott ismerkedett meg egy német baloldali érzelmű **zsidó** menekülttel, Georg Schmidttel. Georg, Hitler hatalomra kerülésekor menekült el Németországból, Csehországba majd Svédországba. Svédországban, Stockholmban éltek, és Georg közel 100 évesen néhány éve halt meg. Ella, aki egy tündér, sajnos nagyon beteg, de él. Házasságukból egy lány, Rose született. Rose író, elég jól ismert Svédországban, gyerekkönyveket ír, több nyelvre lefordították műveit. Férje nagyhírű orvos, aki egyebek mellett az orvosi Nobel-díjat odaítélő bizottságban is dolgozik. Három nagyon tehetséges gyerekük van, Leo, Rebeka és Samuel. Leo újságíró 3 gyerekkel két nőtől. Rebeka orvos, szobrász és festőművész, két gyerekkel. Már több kiállítása is volt Stockholmban, amellett hogy orvosként dolgozik. Férje szintén orvos, amellett sikeres krimiíró. Samuel orvosi egyetemet kezdett, abbahagyta, majd újságírással adta a fejét, orvosi témákkal foglalkozik.

Rebeka, édesanyám testvére hozzáment egy David Rosenthalhoz. Még itt ment férjhez Magyarországon., de később Amerikába mentek. Ő volt a legfiatalabb. Ott két gyerek született, Rose és Alex.

Izrael/Jimmy aki ha jól emlékszem elsőként ment ki a testvérek közül Amerikába az első világháború után valamikor, és az USA-ban halt meg nem tudom mikor.

Anti (**Antal**) is kikerült Amerikába már fiatalon. Antinak üzlete lett Amerikában. Ő nagyon szép kort élt meg, és az egyik húgom [Aranka] hozzá ment férjhez. Mivel ezt az akkori törvények sem díjazták volna, elmentek Amerikába, az ismeretlenségbe. Ott élt ugyan Anti testvére Rebeka, nem tudom sajnos, hogy mikor ment ki, stb. Nem tartották direkt a kapcsolatot, hogy ne derüljön ki a közeli rokoni szál, annál is inkább mert az Arany-Antal házasságból született egy fiú, Irwin.

Teljesen normális volt, kedves kellemes, de visszahúzódó nagyon magas csinos férfi. Néhány éve 50-es éveiben rákban meghalt gyerek nélkül. Nem hiszem hogy valaha megtudta, hogy a szülei rokonok is voltak, de ezt biztosan nem tudhatom. A családi legenda szerint Aranyba szerelmes lett és talán viszont is, egy máramarosszigeti katolikus fiú, egy jogász, de a szülők egyik oldalról sem akartak hallani erről a házasságról. A fiú öngyilkos lett és meghalt, Arany meg hozzáment a nagybátyjához. Házasságuk nem volt túl boldog. Arany nyirokmirigyrákban halt meg, 61 éves korában 1970-ben.

Mi hatan voltunk testvérek. Klein Zoli (Zsigmond) aki még Rahón született 1904-ben, Jankó (Jenő), 1906-ban és a többiek is mind már Máramarosszigeten, én Rózsi 1907-ben, Arany (Aranka) 1909-ben, Ilona (Cica) 1911-ben, és a legfiatalabb Miklós 1921-ben.

A testvérek mind a hárman kimentek Párizsba. **Jankó** 1924-ben ment ki elsőként, 18 éves korában, majd Zoli. (Később, 1937/38-ban a harmadik fiú, Miki is) A numerus clausus miatt mentek ki. Jankó az orvosi egyetemre ment. Talán apám is adott pénzt erre az útra, de aztán ők később már megkeresték a kintléthez való pénzt. Pár évvel később, követte őt Zoli. Ők még nem tudtak románul. Mind a ketten a katolikus gimnáziumba jártak Máramarosszigeten, ott érettségiztek. A katolikus gimnáziumba jártak, mert apámnak voltak ott kapcsolatai, meg ismerősei. Volt katolikus és református gimnázium is Máramarosszigeten. Zsidó nem volt már. Jankó általános orvos lett Párizsban, és sokáig dolgozott, mint orvos. Saját rendelője volt. Nagyon jó praxisa volt, rengeteget dolgozott. Ő ott Párizsban alapított családot. A feleség még él, de gyerekük nem volt. Jankónak Simone Danzinger volt a felesége, aki eredetileg lengyel zsidó származású, még Lengyelországban született. Jankó 1994-ben halt meg.

Zoltán volt a legidősebb, ő 94 évesen halt meg. Míg Jankó nagyon jó fejű fiú volt, Zoli az kevésbé, ill. nem tudjuk csak azt, hogy sokat kártyázott, meg mindenben járt az esze. Mindenesetre nehezen tudott leérettségizni. Persze nem vették föl őt sem otthon az egyetemre, és akkor ment ki a Jankó után. Zoli gyógyszerész lett és a felesége Paulette Last is az volt. Zolinak is zsidó volt a felesége, aki már Franciaországban született. A legidősebb bátyámnak Zolinak volt egy lánya Mireille. Zoli felesége 2001-ben halt meg. Mireille, aki 1947-ben született, az anyja előtt 2000-ben halt meg. Nagyon meghízott, de nem tudjuk, hogy miben halt meg. Zoliéknak patikájuk volt Párizsban, nagyon jó helyen. A feleség sokkal gazdagabb volt a Zolinál, több gyógyszertára is volt a családjának. Zoli mielőtt patikát nyitott volna, először valamelyik francia gyógyszergyárnak dolgozott. A család a rue Mechain-on lakott. Zoli 90- en túl volt, amikor meghalt, Jankó 88 éves volt. Zsidó temetőben vannak eltemetve Párizsban. Ők egyébként ott kint tartották a zsidó közösséggel a kapcsolatot, meg a vallást, a neológ hagyományok szerint.

Arany született negyediknek. Szalpéter Antal volt a férje, aki mamám testvére volt. Egy fiuk volt Irwin. Ők New Yorkban éltek és már mindhárman ott meghaltak.

Ilona (Cica) 1911-ben született, és 2000-ben halt meg. Viktor Groza volt a férje. Viktor 1902-1999 között élt. Gyerekük nem volt. Cica és Viktor szerelme Máramarosszigeten kezdődött és több évtizeddel később Cannesban, mindkettőjük halálával ért véget. Viktor, aki Máramarosszigeten dolgozott már mint fiatal jogász - aki egyébként a rendőrség kötelékében teljesített szolgálatot - kinézte magának az akkor még nagyon fiatal Cicát, aki nagyon szép lány volt. Rendszeresen járt teniszezni, ahová Viktor követte és emlékeim szerint valahol így látták meg egymást. A nagy román Groza családból származó Viktor kibontakozó szerelmét egy zsidó lánnyal nem nézte jó szemmel tulajdonképpen egyik család sem. Viktort ugyan nagyon szerették a szüleim, rendszeresen bejárt a boltjukba ahol aztán Cica is segített, csak a házasságról hallani sem akartak. Viktor családja elzárkózott minden közelebbi kapcsolattól, sőt Viktort saját Apja feljelentette, hogy egy zsidó lánynak udvarol. Ezzel az apai gesztussal elhelyeztette Erdélyből Székesfehérvárra. Az áthelyezéssel nem érte el célját, ők ketten kitartottak egymás mellett. Viktor apja aztán sok-sok évvel később, már a halálos ágyán kért bocsánatot ezért a fiától. Viktor kitartott Cica mellett, amikor Cicát deportálták és előtte is ellenállt a családi nősítési kísérleteknek, bár az igen jó partinak számító snájdig fiatalembert sok szép lány környékezte a családi fáma szerint. Cicát aztán deportálták a szülőkkel együtt Máramarosszigetről. Megjárta Auschwitzot, de mint mondta, életre volt ítélve és hazakerült. Aztán Viktor és Cica a háború után összeházasodott és Nagyváradon éltek, ahol Viktor rendőrkapitány volt. Ott éltek, amíg Viktort le nem tartóztatták és politikai okokért, mint volt rendőrkapitányt, börtönbe zárták az 50-es években. A szokásos forгатókönyv szerint Cicanak nem adtak információt miért és hova került a férje, sőt megfenyegette a rendőrségen egy 'jó ember', ha sokat kutakodik, akkor 'Te már voltál Auschwitzba, visszakérülhetsz' mondta. Cica évekig alkalmi mezőgazdasági munkákból tartotta fenn magát, a barátok persze ilyenkor elfogytak. 1955 telén, Sztálin halálát követően aztán Romániában is megnyíltak a börtönök annak aki túlélte - Viktort kiengedték. Csontsoványan válogatott kínzásokat túlélve eljöhettek Lengyeltótiba 1956 nyarán ahol éltünk [*város Somogy megyében.* - A szerk.], hogy ott orvosi felügyelet mellett feltáplálják Viktort. Ez valamennyire meg is történt. Amikor letelt az ittartózkodásra engedélyezett idő, megvették a Nagyváradra szóló jegyet, ami 1956. október 23-ra szól Budapestről. Persze aznap már nem tudtak elutazni. A férjem testvéréhez, Sári/Mária nénihez mentek, aki a Keletihez közel, a Thököly úton lakott a férjével. Ott a pincében meg velük élték át az 56-os pesti eseményeket. Amint tudtak visszajöttek Lengyeltótiba. Onnan először a Jugoszláv határon át akartak disszidálni, ahol sajnos elkapták őket. Szerencsére a férjem somogyi és dunántúli kapcsolatainak sok-sok pénzzel el tudta intézni, hogy elengedjék őket. Ha kitoloncolják őket, vissza Romániába, akkor biztos kivégezték volna vagy a legjobb esetben, örökre lecsukják Viktort. Másodszorra azután Ausztria felé sikerült kijutniuk. Franciaországba mentek, majd végül az USA-ban kötöttek ki Cica szakácsnőként, Viktor mixerként, sofőrként, fegyveres kísérőként. Nyugdíjasként visszatelepültek Franciaországba és Cannesben éltek és haltak meg.

Cicát, aki ottmaradt Máramarosszigeten, együtt deportálták a szüleimmel. Cica túlélte a deportálást. Ő mesélte, hogy Mengeléig voltak együtt a szüleimmel. Addig, mert ugye akkor egyik jobbra, a másik balra. Tehát a szülőket rögtön a gázkamrába, vagyis ott látta utoljára őket. Ő mesélte, hogy Mengele maga osztályozta az embereket. Azt mondta Cica, hogy utána 10-20 évvel

is bárhol megismerte volna, mert őket akkor ő osztályozta.

Cica is nagyon kalandos úton menekült meg. Ő végigcsinálta Auschwitzot, Egy nagyon, jó fizikumú, nagyon csinos, erős nő volt. De mindig azt mondta, hogy ő életre van ítélve, mert, mert pl. a legvégén, amikor már tudták a németek, hogy elvesztettek mindent, és akkor lőtték össze-vissza a rabokat, volt, hogy kihajtottak 400-500 embert a mezőre, és négyen éltek túl. Köztük ő is. Lelőtték őket egyszerűen. Erre a történetre nagyon emlékszem.

Mengele rajta nem kísérletezett, és nem került be semmilyen tudományos kutatásba.

Miklós/ Miki volt a legfiatalabb, ő is még él. Ő 14 évvel fiatalabb volt nálam. Szegény anyám kétségbe volt esve, amikor terhes lett vele, minden nap beült a forró vízbe, de Miki megszületett. Anyám 40 éves már akkor. Miki 1921-ben született, és talán a testvérek közül, ő futotta be a legnagyobb karriert. Folytatva két idősebb báty (Jankó és Zoli) példáját, ő is kiment Párizsba. Első felesége Michele volt, akitől elvált. Ebből a házasságból született három gyerek. Második felesége Marie- Christine, ő jóval fiatalabb nála, 1953-as születésű. Miklós, Franciaország első állatorvosa lett. Egyébként is egy nagyon erős egyéniség, és egy önmotogató típus. Hírnevet szerzett magának világszerte. A francia tévében is rendszeresen, hosszú évekig volt műsora, és a rádióban is, még most is időnként. Most már nyugdíjas, de nagyon aktív.

Mikor még Jaques Chirac Párizs polgármestere volt, akkor elég jó kapcsolatba kerültek, mert Chirac segítségével nyitotta meg Miki Franciország első vakvezető kutya-iskoláját.

Egy igazi nagy vagány volt, meg nőfaló, azon kívül, amikor már egy kicsit úgy lenyugodott, és az állatorvosi praxisát folytatta, akkor meg egy csomó filmsztárnak a kutyáját gyógyította. Például Brigitte Bardot házi kedvenceit, meg Brigitte Bardot húga állítólag a barátnője is volt egy darabig; szóval ilyen történetek vannak róla. Írt több könyvet, és abban pl. a Brigitte Bardot- val van együtt lefényképezve. Ezen kívül pedig a francia elittel is nagyon jóban volt. Olyan társasággal járt össze, meg olyan nagyvilági életet élt, úgyhogy ő teljesen kilógott a családból. A II.világháború alatt az állatorvosi egyetemről, a háztetőkről menekült a Gestapo elől Spanyolországba. Részt vett az ellenállásban és a Gestapo kereste, az utolsó pillanatban menekült el. A háború után az ENSZ-nek dolgozott néhány évig a menekültekkel foglalkozott Állatorvosként a világ hírességeivel volt kapcsolata, az afrikai Safari parkokba járt és oroszlánoknak húzott fogat meg vadállatokat kezelt, operált. Később Frejusben, a Földközi tenger partján volt szabadon tartott állat-életmóddal működő állatkertje.

A testvérek sorában én vagyok a harmadik, **Klein Rózsa**. Máramaros-szigeten születtem 1907-ben, még az Osztrák-Magyar Monarchiában. Ott jártam iskolába. Volt egy zsidó elemi iskola, Máramarosszigeten Darvasnak hívták hivatalosan. Itt még magyarul tanultam. Az volt akkor a legjobb iskola a városban. Oda négy évet jártam. 10 éves koromtól polgárba jártam négy évig, a Liceum utcába. Aztán mentem a gimnáziumba. Ez már román nyelvű lánygimnázium (Liceul de Fete Domnita Ileana) volt. A második évben két hétig bojkott alatt voltam, mert lelepleztem az iskolatársaimat hogy a Horst Wesselt éneklik. Bementem az igazgatóhoz, akit Sanjuan-nak hívták és megkérdeztem, hogy szabad-e az iskolában ilyen tartalmú és szövegű indulót énekelni. Az igazgató kihirdette az iskolában, hogy tilos az iskolában ezt énekelni és mindenki tudta, hogy én szóaltam fel az igazgatónál. Két hét múlva latin dolgozatot írtunk ahol már kellett az osztálytársaimnak a segítségem. A bojkott megszűnt, többet nem énekelték a dalt, és az enyém

volt a legjobb dolgozat. 1927-ben végeztem a lánygimnáziumban. Az első világháború után a románok megkapták Erdélyt. Onnantól már csak román lánygimnázium volt ötödiktől. Abban az időben, aki az iskolában egy magyar szót kiejtett, büntetést kapott. 1927-ben érettségiztem. De olyan gyorsan megtanul egy nyelvet az ember. Emlékszem, harmadikos koromban bevittek a fiú osztályba, mert nagyon jó latinista voltam. Nagyon szerettem, és ezért nekem nagyon könnyű volt megtanulnom idegen nyelveket. A szavak 98 százaléka a románban latin eredetű. Szóval harmadikos koromban bevittek a hetedikbe ismeretlen latin szöveget fordítani. Ott adtak szöveget egy teljesen idegen latint nekem. Taknyos kislány voltam, és féltem két napig az utcára menni, mert féltem, hogy a hetedikes fiúk az utcára mennek és megvernek. Az érettségimre is méltán nagyon büszke vagyok, mint életem egyik legnagyobb sikerére. Akkoriban Romániában bevezették a francia típusú érettségit, 10 középiskola tanulói közül az első helyen végeztem, így szereztem meg az érettségit. A lapok is írtak rólam, nem mellékesen megjegyezve, hogy lám-lám itt nincs is antiszemitizmus, hisz egy zsidó lány lett a legjobb. Én hét nyelven tudok a mai napig is.

Máramarosszigeten két helyen laktunk. Az elsőre nem emlékszem, mert ott csak pár évig éltünk, nincs emlékem róla. Annyit tudok csak erről a házról, hogy a református egyház tulajdonában volt. A másik ház, amire már én is emlékszem az a Rózsa utcában volt és az már a miénk. A máramarosszigeti házunk nagyon szép volt. Három szobánk volt, nagy kertünk és udvarunk.

Nálunk mindig cselédek voltak, általában kettő. Volt egy szakácsné (aki természetesen zsidó volt), mert kellett főzni és vásárolni. Anyám az üzletben volt, nem tudott ránk főzni. Szobalány is volt, ő törődött a házzal. Ők vezették ketten a háztartást. A cselédek Máramaros megyéből voltak. Ha jól emlékszem magyarul beszéltek.

Kóser háztartást vezetett anyám természetesen. A nagymamám meg pláne. A szakácsnő, az zsidó volt, így mindent tudott, amit a kóseriségről tudni kell. Nekünk viszont nem volt freulaeinünk, ahogy az más rokoncsaládban megvolt. Nekünk arra már nem tellett. Az én szüleim nem gyújtottak szombaton villanyt, jó zsidók voltak, és mindig volt egy cseléd, aki meggyújtotta a szombati gyertyát. A szobalány nem volt zsidó. Ő rendezte a szombati dolgokat.

Volt mosónők is. Minden héten volt nagymosás. A mosónő nem volt zsidó, ott lakott Máramarosszigeten. Anyám nagyon nagy háztartást vezetett, hiszen hat gyerek volt a családban. A parasztok népviseletben jártak akkor Máramarosszigeten. A szakácsnő, a szobalány nálunk rendes levetett ruhákban jártak.

Háziáldás (*mezüze*), volt az ajtónkon, ez akkor természetes volt a zsidóknál. Apámék rendszeren betartották a vallást, és nekünk is gyerekeknek be kellett tartani. Máramarossziget nagyon nagy hely volt, mikve is volt természetesen. Sokkal több zsidó élt ott, mint a közeli Szatmárnémetiben. Nagyon vallásos hely volt.

Mi otthon magyarul beszélünk. Németül is tudunk, de inkább a nagynénimék, akik nagyon gazdagok voltak, ők beszéltek jobban, mert ott volt német fraulein. Apám jiddisül is tudott. Én is tudtam, a testvéreim is tudtak, de mi otthon magyarul beszélünk. Hallomásból tanultam meg, meg voltak olyan rokonok, akik nem tudtak olyan jól magyarul. Velük jiddisül beszélünk. Én ma is tudok, beszélem a jiddis nyelvet csak nincs kivel.

Apám minden ünnepet és zsidó szokást megtartott. Megtartottuk természetesen a széderestét, ami két napig zajlott. Apám rendezte, ő olvasta fel a Hagadat, a fiútestvéreim segédletével. A két bátyám tanult héberül, mert akkor a fiúkat küldték külön tanulni a héderbe. A lányokat nem küldték. A szédereste nálunk héberül ment. A szöveget le is fordította apám a bátyáimmal, hogy mi is megértsük. Minket lányokat nem tanítottak héberre. Ami előírás volt, azt mind betartotta apám. Húsvéti ételeket főzetett anyám. Anyám mindent betartatott, ami az ünnepi előírásokat illette. Külön húsvéti edényeink voltak. Azt a padláson tartottuk. Ilyenkor, ki lettek cserélve az edények, a két konyhai stelázsi el volt teljesen változtatva. A padlásról hozták le a bátyáim az edényeket, emlékszem.

A Hanukát is mindig megtartottuk. Játszottunk a trenderlivel, és mézet ettünk. Fánkot is sütöttünk. Ezt a zsidó szakácsnő csinálta.

Hosszúnapkor böjtöltünk. Én még most is, 100 évesen is böjtölök. Amíg kislány voltam, addig nem kellett, de nagyobb korban már böjtöltünk. Ilyenkor be volt zárva az üzlete apámnak, és elmentünk a zsinagógába. Egész nap ott voltunk. Szagolgattuk a szegfűszeges almát, ezt anyám csinálta mindig.

Sátoros ünnepekre jól emlékszem, mert nekünk nagy kertünk és udvarunk volt. Az udvaron csinálták meg a sátrat minden évben apámék a fiútestvéreimmel. Úgy emlékszem, hogy nádból volt az oldalfala. Meg is volt az nálunk, a padláson. Az ünnepkor apámék lehozták, és minden évben fölállították. Sátoros ünnepekkor ott ebédeltünk a sátorban. A reggeli és a vacsora nem itt volt, hanem a lakásban. Föl volt díszítve a sátor papírdíszekkel. Vágtunk papírból figurákat, meg papírdekliből. A sátor fonott volt. A padláson tartottuk a nádat.

Ezeket mi csináltuk lányok anyámmal. Anyámnak és apámnak a testvérei is segítettek. Egész nagy rokonság jött ilyenkor hozzánk. Később már nem emlékszem. Mert én jöttem, mentem.

Volt Máramarosszigeten sakter is, mi is ott vágtunk a baromfit. Csak az én apám, ahogy már említettem, nem volt rabbi párti.

Egy fontos gyerekkori élményem van, amit szeretnék elmesélni. Karácsonyoknál volt olyan év, hogy a zsidók féltek a pogromoktól, mert ráfestették a keresztény házakra a keresztet az ukránok és a ruszinok. Volt úgy, hogy féltünk mi is karácsonykor és elmenekültünk Máramarosszigetről. Ez 1914-15-ben volt. Debrecenben volt rokonság, oda mentünk. Egész Debrecenig eljöttünk, de ott tifuszbajrány volt, és nem engedtek be minket a városba. Anyámnak egyik unokatestvére volt ott. Gazdagabb család volt. Vonattal jöttünk, de a vonatról le sem engedtek. Nem volt hova menni. Debrecen nem volt messze, kb. 300 km-re. Máramarosszigetről indult a vonat, akkor még az Magyarország volt. Én olyan nyolc éves lehettem. Akkor mindenki ment, az egész család. Háborús idők voltak, annyi mindenben mentünk keresztül. Minden este, amikor lehúzták a rolókat, nem tudtuk, hogy mit hoz az éjszaka. Még nem voltak bent az oroszok. Aztán visszamentünk, de nem esett bántódásunk. Nagy zsidóüldözések és pogromok voltak akkortáiban.

A gimnázium elvégzése után, az egyetemet Kolozsváron végeztem. A szüleim nem akarták, hogy továbbtanuljak. Azt akarták, hogy menjek férjhez. El is jött a sadchen hozzánk, de én hallani sem akartam arról, hogy férjhez menjek. Tanulni akartam, és világot látni. Akkor Sanjuan, az igazgató elment a szüleimhez, és az ő közbenjárására folytathattam a tanulmányaimat, mehettem a

kolozsvári egyetemre.

1930-ban már diplomáztam. Én angol, francia, filozófia szakokra iratkoztam be, azt is végeztem. 1927-be kezdtem, és 1930-ban végeztem, mert akkor három éves volt a tanári szak. Egyedüli lány voltam még akkor az angol szakon, hét sváb fiú volt még rajtam kívül. Akkor még nem volt divat az angol nyelv tanulása. Később már százával jöttek az angol szakra. A francia szakon sokkal többen voltak. Utána rögtön kineveztek Aradra tanítani. Aradon 3 évig voltam. Gimnáziumban tanítottam angolt és franciát is. 1933-ig tanítottam Aradon egy nem vallásos gimnáziumban. Mindig is éreztem, hogy keveset tudok, és úgy döntöttem, hogy elmegyek a Sorbonne Egyetemre Párizsba. Fölvettek, és így egy évig, 1933/34 tanévben odajártam. Egy felvételit kellett azért csinálnom, ami sikerült, de biztos, hogy tekintettel voltak arra, hogy már több évig tanítottam. Elmentem, mert éreztem, hogy kell. Gyönyörű a sorbonni diplomám, szép nagy. Egy évig voltam Párizsban, 1934-ben kaptam meg a Sorbonne-i diplomámat. Az egyik testvéremnél, Jankónál, - aki orvos volt - laktam. Elvégeztem azt az egy évet, és francia nyelvtanár lettem. Azt mondták, nem vagyok normális, mit csinálok ott, hiszen ez a fiúknak való, nem a lányoknak. Párizs nekem akkor, a világ csodája volt. Gyönyörű volt. Imádtam nézni az utcákat, meg mindent. Különben is én nagy francia kultúrát és történelmet szerető voltam, mert a franciák indították el, az első forradalmat 1789-ben, az első európai forradalmat. A francia kultúra, nekem különösen nagyon tetszett. Nagyon szerettem a franciákat, hogy olyan szabadelvűek, és ugye fiatalon, én zsidóként elég mindent éltem át. A franciák a szabadságért harcoltak. A legjobb barátnőm egy olasz lány volt, Maria Luigi Baldíni. Az apja szocialista miniszter volt valamikor. Nem tudom mit szeretett rajtam, de ő volt a legjobb barátnőm. Meghívtak gyakran hozzájuk. Ő ott lakott akkor Párizsban emigránsként, mert az olaszok a szocialistákat üldözték. Pimpa (mert ez volt a beceneve), sokkal okosabb volt, mint én bár két évvel fiatalabb volt nálam. Nagyon ragaszkodott hozzám. Iskola után sokat mászkáltunk Párizs utcáin. Nagy szerepet játszott ő aztán később Olaszországban. Ez a barátság megmaradt. Már én mint tanárnő hívtam őt, de ő olyan nagy karriert csinált aztán Olaszországban. Hogy milyen demokratikusak voltak a szülei! Hányszor voltam náluk vasárnap teázni! Az egész család olyan kedves volt. Volt egy bátyja is. Jó társaságom volt. Múzeumba sokat, kávéházba nem nagyon jártunk. Nem volt olyan sok pénzünk. A tanulás meg az egyetem elvette az időnket. Nem nagyon volt erre idő. Örültünk, hogy el tudtuk végezni, amit kellett. Egyedül voltam az évfolyamon, senki nem volt magyar rajtam kívül. Nekem nagyon érdekes volt Párizs. Ezek az afrikaiak, meg idegen országokból jött emberek. Olyan is volt, hogy afrikaiak megkérdezték, hogy Magyarországon az utcán állatok járnak-e. Szerintük Budapest „keleten” van, és azt hitték, hogy ott még olyan világ van, hogy az állatok az utcán mennek. Párizsban már nem nagyon tartottam a zsidó szokásokat. Nem is kerestem. Minden új volt nekem. Sok mindenben más volt, mint Arad vagy Kolozsvár. Az utcák maguk is, de az emberek is. Az nyugat volt. Mindig azt éreztem, hogy ez egy előrehaladottabb ország. Igyekeztem mindenre odafigyelni, ami újdonság volt. És nekem sok újdonság volt. Az embereknek a beszéde, vagy pl. más volt az emberek magatartása. Keletiesebb volt akkor még Magyarország.

Párizs után egy évvel, kimentem Londonba, hogy az angol nyelvtudásomat is tökéletesítsem. A párizsi és a londoni tanulmányokat én az összespórolt pénzből finanszíroztam. Persze sokat segített, hogy a bátyáim kint voltak. Egy kislánnyal foglalkoztam még Aradon, és egy kis pénzt összeszedtem akkor a kinttartózkodásra. Én elég korán kezdtem kenyeret keresni. Már diákkoromban is adtam órákat kollégáknak, kolléganőknek. 1934/35-ben mentem Angliába,

Londonba. Ott is egy évig voltam. Ott is lediplomáztam angolból.

Londonban egy panzióban laktam, és jól éreztem magam, mert kényeztettek. Ott is egyedüli idegen voltam. Mind angolok voltak az egyetemen is, csak én voltam egyedüli idegen. És egy fiatal, vékony, 41 kilós, kis fiatal lány, hát persze hogy kedveskedtek velem nagyon. Nem tudom már pontosan az egyetem nevét.

Amikor visszajöttem Londonból, visszamentem Máramarosszigetre 1935-ban. A szüleim ott voltak, dolgoztak a boltban. Én oda mentem vissza, és hát bizony kapkodtak értem, mert egy francia meg egy londoni egyetemi diploma az nagyon nagy elismerést adott. Tanítottam tehát és néha besegítettem a boltba még egy ideig, de aztán jött a zsidótörvény 1940-ben. Onnantól kezdve már nem taníthattam. A szüleim változatlanul ott éltek és náluk voltam. Apámnak segítkeztem az üzletben, meg tanfolyamokat csináltam angolból és franciából, és magántanítványokat vállaltam. Zsidó és nem zsidó gyerekeket vegyesen. Voltak felnőttek is, románok, magyarok egyaránt. A román ember nekem pont olyan volt, mint a magyar. Ez egy rövid ideig ment csak, mert én 1940 végén átjöttem Budapestre, apám egyik testvéréhez Henrikhez.

Visszatérve egy kicsit az egyetemi éveimre, többször tapasztaltam antiszemita megnyilvánulást. Egyszer, amikor vizsgáztam, még a kolozsvári egyetemen nem tudom milyen tárgyból, akkor pont, egy közismerten antiszemita, vagy szélsőjobb pasashoz kerültem vizsgázni. Az indexnek a hátoldalán benne volt a vallás is, és akkor megkérdezte ez a tanár, hogy zsidó vagyok-e? Én erre azt válaszoltam, hogy nem, én szász vagyok. És akkor átengedett jó jeggyel. Ha megnézte volna, vagy belelapoz az indexbe, akkor nyilvánvaló lett volna neki, hogy mi a helyzet. Én mindig belementem bátran mindenféle helyzetbe, és kockáztattam. Kolozsváron már akkor nagyon vegyes lakosság volt. Voltak szászok, meg magyarok, románok, zsidók.

Máramarosszigetről több híres ember származott, akiket még én is ismertem. Ismertem a Gerő nénit, aki özvegy zsidóasszony volt. Három nagyon tehetséges gyereke volt, az egyik, a Sanyi [Gerő Sándor], aki aztán később itt a budapesti fiumei úti baleseti klinikának [Baleseti Intézet] lett az igazgatója. A felesége pedig a Körmöczy Zsuzsa nevű teniszező volt, aki talán az egyetlen magyar wimbledon-i bajnoknő volt. Ez a Gerő Sanyi korrepetálta a Zoli bátyámat időnként, mert nem volt egy jó tanuló. Máramarosszigeti Elie Wiesel is, aki Nobel-díjas lett.

Elie Wiesel-el nem voltunk különösebben baráti viszonyban, de ő a város leghíresebb szülötte.

Gyerekkoromban, már négy évesen korcsolyáztam. Síelni is megtanultam, de azt később. Rendszeresen jártam síelni, meg kirándulni. Máramarosszigetnek gyönyörű fekvése van. Egy 600 méteres hegy, a Szalaván is a város ékessége volt, amellet három folyó torkolatánál: a Tisza, az Iza, és a Róna partjainál terül el. Egyik legszebb helye volt az ún. Malomkert. Gyerekkorunkban is kijártunk, sokan vittek oda gyerekeket is. Ez egy nagyon szép ligetszerű hely volt, bent a városban. Én óvodába ugyan nem jártam, de arra emlékszem, hogy sok gyerek játszott ott, ha jó idő volt.

Szüleimmel nem igazán jártunk nyaralni. Nem emlékszem, de valószínű, hogy nem.

8 évig tanultam zongorázni, 4 éves koromtól már elkezdtem. Nem voltam egy tehetség. Az egyik húgomnak (*Arany*), jobb hallása volt. Nekem nem volt olyan jó hallásom. Én inkább a nyelveket szerettem. Volt egy magántanár, én jártam hozzájuk, tőle tanultam zongorát, *Sevcsik* néninek hívták, és nem volt zsidó. A fiútestvéreim hegedülni tanultak de korán abbahagyták. Különösen

Jankó nem akart.

Én még Bartókot is láttam zongorázni. De nem tudtam felfogni még akkor, hogy ki volt Bartók. Bartók abban az időben járt Máramaros-szigeten, népdalokat gyűjteni.

A zongoratanárnőm, Bartóknak a tanítványa volt. És Bartók kedvelte ezt a nőt, úgyhogy sokszor jött, amikor nekem épp órám volt. Így láttam többször is Bartókot életében, szemtől-szembe. Bartóknak akkor még nem volt hírneve. Akkor még fiatalember volt. Annyit tudtam csak, hogy egy zeneszerző. Bartók csodálatos volt már akkor is. A tanárnő közel lakott hozzánk, a szemben levő házsorban az első ajtó volt. az övé.

Volt egy Wirtsch kisasszony nevű svájci fräulein, aki németet tanított Máramarosszigeten. Rengeteg tanítványa volt, pedig pocsékul beszélt már németül. Én sokat voltam a nagynénéméknél (Kallósék) gyerekkoromban, ott tanultam meg németül, mert ez a Wirtsch kisasszony az ő gyerekeit is tanította. Ők jó módban voltak, és ott mindig voltak német kisasszonyok. (fraulien) Gazdagok voltak, és nagy lakásuk volt. Wirtsch kisasszony grófi családban született, ennyit tudtam róla.

Máramarosszigeten volt színház, és volt szabadtéri színház is, ahol főleg nyáron voltak előadások. Ha jól emlékszem 2 hónapig üzemelt a színház, és akkor a szüleim is mentek, és vittek minket is.

Álarcosbálra, a Hamupipőkére, és az operettek közül, a Csárdáskirálynőre, és a Marica grófnőre emlékszem, amit gyakran játszottak. Népes volt Máramarossziget, és a közeli falvakból is bejöttek. Magyarul játszottak még az én időmben. Kultúrház is volt emlékszem.

Tehát nagyon pezsgő kulturális élet volt, és nagyon vegyes volt a lakosság, ott minden volt.

A gyerekkori barátnőmet úgy hívták, hogy Vajda Ella, ő még később, itt is, Pesten is megmaradt a barátnőmnek. A testvérei Vajda Miki orvos lett, Sanyi, az meg híres újságíró. A Gerő Sanyi húgaival is jóban voltam, a Mancival, meg az Olgával. Olgával egy osztályba jártunk. Mindenki zsidó volt a barátnők közül. Manci egy atomfizikushoz ment feleségül, de ő Romániában élte le az életét. Sanyi átjött Magyarországra, hát ezek barátok voltak. Vajda Ella a háború után Párizsba került és ott élte le az életét.

Volt még egy jó barátnőm, Fichmanné, Néli, de az már tanár koromban. Nagyon jó barátnőm volt. Ő Csernovitzból jött. A Fichmann, a férjezett név volt, a lánykori nevét már nem tudom. Néli egy nagyon okos, művelt nő volt, a férje pedig egy baloldali, kommunista eszméket hirdető zsidó ember Valamikor járt még a 20-as, 30-as években, Szovjetunióban, nem tudom, hogy mit csinált ott; mindenestre akkor azért ott kitapasztalta, hogy ez igazából micsoda totalitárius rendszer Visszatérve akkor ő mondogatta, hogy mégsem olyan jó buli ez az egész dolog. És meneküljön előle mindenki, aki tud. Ők később Izraelben telepedtek le. 1967-ben szakadt meg Magyarország meg Izrael között a diplomáciai kapcsolat, és akkor utána egy pár évvel – hát ugye Romániával nem szakadt meg, és akkor én tehát '67 után valamelyik évben elmentem Romániába, és ott akkor találkoztam Fichmannéval, először, a háború után. De aztán sajnos meghalt egy jó pár éve. Nem sokkal a találkozásunk után elhallgattak, eltűntek a levelek, aztán egy év múlva, vagy valamikor írt a férje, hogy meghalt Néli hirtelen. Tehát ő már nincsen. A férjével meg nem tudom mi lett.

Mozi is volt Máramarosszigeten, egy nagyon szép épületben. Nagyon nagy volt a vármegye, a legnagyobb vármegyéje volt Magyarországnak.

Újság is járt hozzánk, ott a városban jelent meg, már a nevére nem emlékszem. Magyar nyelvű újság volt, azt tudom.

Anyám járt ott fürdőbe vagy gyógyfürdőbe, lehet, hogy az volt. Aknasugatag volt a neve. Az egy híres fürdőhely volt. Aknasugatagon sósvízű gyógyüdülő volt, ami a mai napig megvan és látogatható.

A Tisza partján, mindenféle csónakklub is volt. Nagyon ügyesen próbálták már akkor hirdetni a Tiszát, hogy jöjjenek a turisták, és jöttek is. Mert gyönyörű vidéken volt, és a városnak is gyönyörű a fekvése. Én különböző sportklubokra emlékszem. Volt uszoda és korcsolyapálya is.

4 éves koromban már korcsolyáztam. Sportoltunk rendszeresen. Nagyon hosszú telek voltak, egy szezonban nem is tudom, vagy 80-szor is tudtunk korcsolyázni a természetben. Gyerekkoromban még az utcán, ott kezdtem el korcsolyázni. De volt jégpálya is. Volt futballpálya, jégpálya, meg tenispálya is. Uszodába csak később mentem. Már az unokatestvérek, a Kallósék, azoknál német fräulein volt, és az minket is vitt, hogy több gyerek legyen, sétálni, meg, meg uszodába. Fürdeni nyaranként pedig a Tiszába jártunk. A Tisza egyik elkerített sekélyebb részében lehetett fürdeni. Síelni is jártam, de azt később, tanárnő koromban. Én voltam az egyetlen nő a tanárok közül, aki rendszeresen ment férfitársasággal, mert akkor még a nők nagyon nem síeltek.

Hébert és vallást csak a fiúk tanultak, ők számítottak ebből a szempontból. Persze a zsidó elemiben én is tanultam egy keveset, de úgy hogy külön órákra járnak, az szóba sem jött, az csak a fiú testvéreimnél.

Imádkozni már csak idősebb, 7 éves, 8 éves korban kellett megtanulni, de a kis gyerekek, a nagyon vallásosaknál már 3 éves korban tanulták a héber olvasást. Az imádkozásra, arra korán megtanították a fiúkat. A lányokat később, de a fiúkat, azokat már 4-5 éves korban tanították a héber ABC-re, hogy tudjanak imádkozni önállóan is, korán. És jártak is, ilyen – biztos az én bátyáim is – egy ilyen tanfolyamra, ahol tanították őket a héber betűkre, és az olvasásra, meg a fordításra. Korán kezdték, mert a vallás alapja az imádkozás volt.

A szüleimet 1944-ben elvitték, de már előtte elvették apámék üzletét. De aztán, nem tudom pontosan, hogy a tulajdonjoggal mi történt, mert a háború után, elmentem Máramarosszigetre, és hoztam rengeteg sőt Magyarországra, eladtam, bútort vettünk és így tehát abból indítottuk itt újra a férjemmel az életet.

Apósom **P. Vilmos** volt, az anyósomat Adélnak hívták. Ők Kaposváron éltek. Az anyósom, és családja valahonnan délvidékről, Bácskából származott, az apósom pedig talán Pécs környékéről. Apósom Kaposváron, a Csiky Gergely Színházban sminkmesterként dolgozott. Mellette volt egy borbély- fodrász üzletük is. Az anyósom otthon volt, nem dolgozott. Ők is neológok voltak. Mindketten Auschwitzban haltak meg.

A férjem **dr P. Imre** volt, aki 1909. január 18-án Kaposváron született és 1987.február 20-án halt meg Budapesten. A férjemnek volt egy testvére **Sári**, aki 1910-ben született. Nagyon szép lány volt. Jól táncolt, tornázott megyei versenyeket is nyert. Hozzá ment egy Friedfeld Norbert nevű

zsidó bankárhoz, aki Mariborban élt. Egy kislányuk született Évike. Sári élete nagyon zűrésre sikeredett, mert a családi legenda szerint összeszűrte a levelet egy horvát katonatiszttel, aki államellenes összeesküvésben vett részt, és Sárral együtt halálra ítélték. Sári három év után kiszabadult, de a férje elvált tőle. Ezután visszajött Kaposvárra és kozmetikus lett. Pár év után Pestre jött és hozzáment egy Horváth István nevű katolikus antiszemita nézeteket valló kommunista emberhez. Sári ki is keresztelkedett és a Mária nevet vette fel. A pasas valahonnan Somogy megyéből származott, egyébként hídmérnök volt, a régi rendszer kegyeltje. Évikét közben deportálták a nagyszülőkkel együtt, akik őt nevelték. Mindhárman odavesztek Auschwitzban.

A férjem mindig is orvos szeretett volna lenni, 1927-ben érettségizett Kaposváron, de Pécsre illetve Pestre, az orvosi egyetemre a numerus clausus miatt nem vették fel. Így egy évig Bécsben előtanulmányokat folytatott, aztán Prágába ment, az 1928/29-es tanévtől felvették a Német Egyetemre. Később egy befolyásos személy segítségével, három év után, mégis sikerült Pécsre, az Egyetemre bekerülnie, 1932. január 25-én átiratkozott. A nevezetes segítség Keresztes-Fischer Ferenc későbbi belügyminiszter, korábban Somogy megyei főispán volt. Keresztes barátnője abban az időben férjem testvére, Sári tornatanárnője volt, aki viszont nagyon szerette Sárít, így jött létre a segítség. Imre, a férjem Pécsen fejezte be az orvosi egyetemet 1933-ban. Általános orvosi, majd később fogorvosi diplomát is szerzett. Kezdetben a Kaposvári kórházban volt cselédkönyves, majd segédorvos 1936-1941 februárjáig, amikor is Somogy Vármegye Kaposári Közkórházából zsidó származása miatt elbocsátották. Lengyeltótiiban nyitott rendelőt. Hajmáskéren két és fél évig volt munkaszolgálatos ahonnan 1944. November 1-jén Dachaubába deportálták. Hajmáskéren elég jól keresett, erre emlékszem. Ebből aztán jutott arra, hogy az ottani fogvatartók vagy katonatisztek egyikét, akivel jó kapcsolatot épített ki, hétvégéken Pestre hozza, fizesse minden költségét. Persze a vezérmotívum ezeken a weekendeken én voltam, ily módon rendszeresen tudtunk találkozni. Szóval a fogászattal a találkozásaink is lehetségessé váltak. Tulajdonképpen mi áttétesen a fogászatnak köszönhetjük az ismeretséget. A férjem ugyanis dolgozott vagy ismert egy fogtechnikust, aki Máramarosszigetről származott, egy férfi volt (de valamiért Zsuzsinak hívták) és Pesten dolgozott, aki viszont engem ismert Szigetről. Szóval ez a fogtechnikus mutatott be minket egymásnak. Persze az udvarlás aztán távudvarlás volt, általában a férjem járt föl Pestre udvarolni. 1944-ban összeházasodtunk. Az esküvőnk csak polgári volt. Nem tudtuk, hogy mit hoz a holnap nekünk akkor. Olyan bizonytalan idők voltak akkor, ezért döntöttünk a házasság mellett. Az esküvő után a férjem ment vissza Hajmáskérre, én meg Budapesten maradtam.

Utána nem sokkal eltűnt a férjem, semmit nem tudtam róla, csak később amikor visszajött, hogy Dachaubába deportálták, s onnan nehéz fizikai munkára Mühldorfba került 1945 májusáig.

Az én holokauszt történetem is nagyon kalandosra sikeredett. Én 1940-től Budapestem éltem apám egyik testvérénél Henrikéknél, ahogy azt már meséltem. Cicának a húgomnak, volt egy nagy szerelme, egy román fiú Victor Grosa. Victor is Máramarosszigeten volt –jogot végzett, és ő ott rendőrkapitány volt, valahol a megyében. Viktor mondta nekem amikor a magyarok bejöttek – akkor már a testvéreim kint voltak Párizsban – hogy miután nekem sok rokonom van Nyugaton, jobb, ha eljövök a városból. Akkor jöttem át 1940-ben Magyarországra, Henrikékhez.

Ők svéd menlevelet szereztek maguknak, hogy mentsék magukat, nekem viszont semmilyen segítséget nem adtak meg. Ez később nekem örök trauma volt, hogy ők akkor abban a helyzetben nem segítettek és nem szereztek hamis papírokat nekem is. Én persze nagyon élelmes voltam, és

Henrik egyik munkásnőjétől szereztem magamnak hamis papírokat. Közben elköltöztem Henrikéktől egy barátnőmmel, Korah Katóval a Gyulai Pál utcába. A szomszéd lakásban egy nyilas nyomda működött, ezért féltem is rendesen, hiába voltak papírjaim. Az egyik nap bejöttek a németek a házba razziázni. Nagyon féltem, hogy a hamis papírok lebuktatnak, és inkább összetéptem őket és bedobtam a wc-be. Mondanom sem kell, hogy rögtön elfogtak és elindítottak egy transzporttal Ausztria felé. Gyalog mentünk, naponta 25-30 km-t. Volt csillagunk is, és a 3. nap már megengedték, hogy fölszálljunk a szekerekre, mert egy olyan nagy szekérmenet volt, kb. 11 szekérrel. Rengeteg embert lőttek agyon azok közül, akik nem tudtak már tovább gyalogolni. Azt megengedték, hogy fölszálljunk a szekérre, persze megszámoltak a csendőrök, hogy hányan szálltunk föl és -le. Egy pár km-t lehetett kocsin utazni így. Amikor már megszámoltak minket, mi hatan voltunk egy szekéren, és gondoltam, na most, ha nem lesz közel a csendőr, megpróbálok megszökni. Elbújni valahogy a bokrok között, mert pont egy olyan vidéken – Dunántúlon – voltunk, ahol bokrok voltak. Így hát a kocssal megállapodva a kicsiponyva alá bújtam, amikor elhajtott a menettől, majd leugrottam, be egy bokorba, és elbújtam. Gondoltam, úgyis kivégeznek a végén, hát minek, megpróbálok elbújni. Valahol Budakalász után jóval szöktem el a menetből. Hét napig étlen-szomjan bolyongtam a Dunántúlon, füvet, gyökereket ettem,

Gondoltam nekem úgyis mindegy, itt kell meghalni, vagy ott kell meghalni, hát megpróbálom. Persze közben megvesztegettem a kocsist is, hogy engedjen leugorni. Mert én bevarrtam, a kabátomba valami ékszerszál, és följánlóttam az egyiknek. Össze-vissza bolyongtam, míg valahogy elkerültem Komáromba. 7 napig nem láttam egy emberi lelket sem. Persze féltem is, mert azért eléggé vadásztak a kóbor zsidókra az országban. Nem tudtam, hogy merre menjek. Végül eljutottam Komáromba.

Komáromban egy iskola közelébe értem, és éppen tízóraitak a gyerekek, és olyan éhes voltam, kértem az egyik gyerektől egy falatot. És akart adni egy szelet kenyeret, hogy zsíros, vagy vajas volt-e már nem tudom, csak egy falatot kértem, és mondtam az egyiknek, edd csak meg, majd egy másiktól is kértem, nagyon éhes voltam. Adtak szívesen. Mindegyik egy egész szeletet akart adni.

Hogy vajon tudták-e, hogy én ki vagyok, nem hiszem. A gyerekek sajnáltak egy idősebbet, hogy ilyen éhes. A csillagot akkor én már levettem, még akkor, amikor bolyongtam. Ez életfeltétel volt, az életben maradás feltétele. Arra emlékszem még, hogy aztán sétáltam céltalanul, hogy most mi legyen. Akkor meghallottam egy nyitott ablakon keresztül, hogy valaki sajnálkozott, hogy szegény zsidók így meg úgy. És ide én akkor bekopogtam. Ott mondták, hogy a házban vannak németek, így továbbálltam. Később egy másik házba kopogtattam be. Akkor ott leadtam egy dumát, hogy a férjem katonatiszt, és hogy a fronton van, én meg Erdélyből menekültem. Azt nem mertem megmondani, hogy zsidó vagyok.

Befogadtak, és ráadásul, ott volt két fiatal lány- de hát akkor már a németek voltak ott is, és az asszony elvitt minket színházba. A színházban német katonák is voltak, és akkor ilyen fapofával kellett nekem ott vonulni. Nagy izgalmakat kellett kiállnom, mert hát ezt nem mondhattam meg, ki vagyok igazából. Féltem nagyon, hogy bármelyik pillanatban lebukok.

Talán két hétig voltam Komáromban. Vadidegenek voltak, mégis befogadtak. A nevüket már nem tudom, de nagyon rendesek voltak. Bolyongásom során egy hídhöz értem, papírjaim nem voltak és már ott voltam a hídnál. A hídon katonák igazoltattak. Gondoltam, ha visszafordulok rögtön utánam erednek, gyér volt a forgalom, elvegyülni nem lehetett, így elindultam a hídra felszegett fejjel,

határozottan, bátran előre nézve. Nem igazoltattak, bátorságommal megúsztam. Két hét után valahogy visszajöttem Budapestre vonattal, de nem volt hova mennem. Nem volt olyan egyszerű az utazás, pénz nélkül. Mert ami volt nekem itt, azt elköltöttem. Leszállítanak, majd megint felszállok egy darabon gondoltam, mást mit csinálhatok?

Visszakerülve Budapestre, megpróbáltam egy olyan helyre bejutni, ahol zsidók voltak, talán a védett házak valamelyikébe, erre már pontosan nem emlékszem. Bekopogtattam egy csillagosházba, valahol ugye akartam aludni, már nem emlékszem hogy hol, de a lényeg az, hogy ott meg nem akarták elhinni, hogy zsidó vagyok. Zöld szemű voltam és szőke. Azt hitték, hogy besúgó vagyok, nagyon féltek tőlem. Mondtam, hogy tudok héberül, hiszen az iskolában tanultunk imákat héberül, de azt mondták, hogy azt mindenki megtanulhatja. Azt hitték, hogy direkt megtanultam. Aztán mégis csak kérték, hogy imádkozzak héberül, így végül nagynehezen beengedtek. Valahogy tudtam szerezni egy svéd menlevelet 1944. december 7-i dátummal, amely azt igazolja, hogy a Svéd Vöröskereszt oltalma alatt állok. Pár nap múlva bementem a gettóba, ott éltem meg a felszabadulást.

A férjemről közben semmit nem tudtam, de a családomról sem. Nem volt lakásom sem, ahová lakni mehettem volna, így gondoltam egyet, és elhatároztam, hogy visszamegyek Máramarosszigetre a családomhoz. Azt akkor még nem sejtettem, hogy senkit nem találok meg. 1945. február 1-én a svájci követség igazolásával és védelmével Romániába utaztam. Akkor szembesültem azzal, hogy senki nem maradt meg a családból, mindenkit deportáltak. A boltot megtaláltam, széthordták ugyan, de még így is volt benne némi áru, és így úgy döntöttem, hogy kinyitok. Közben persze a férjem járt az eszemben, hogy vajon él-e, és ha igen, hol lehet. 1945 tavaszán nem volt maradásom Szigeten, visszajöttem Budapestre. A megmaradt áruból, amit tudtam, elhoztam sót, lisztet, cukrot. Ez a háború utcán nagy kincsnek számított. A férjem közben megmenekült Dachauban volt, és utána amerikai kórházba került, mert flekktífuszos lett, és 1945 augusztusáig Ecksberg amerikai kórházban Mühldorfban kezelték, akkor került vissza, akkor jött haza.

Lassanként normalizálódott a helyzet, és kinevezték vidéken orvosnak. Mikor visszajött, Lengyeltótiiban kapott állást, és mi odaköltöztünk 1945 szeptemberében. Oda kapott kinevezést vidékre orvosnak. Ott volt egy orvoslakás. Én Lengyeltótiiban nem dolgoztam, vezettem a háztartást, de nagyon szenvedtem. Igaz nem sok munkalehetőség volt a faluban. Lengyeltótiiban csak általános iskola volt, ott nem tudtam volna tanítani. Tény, hogy jól éltünk, nem voltak anyagi gondjaink. Szolgálati házban laktunk, és a rendelő is ott volt, ahol a lakás. Ugyanabban a házban, és így adódott, hogy esetleg asszisztens (orvosírnok) legyek a férjem mellett, én ugyan akartam, de azt mondták, hogy ne vegyem el más elől a lehetőséget, a férjem megkeresi a kenyerünket. A férjem egyébként zárkózott valaki volt, tőle sokkal kevesebb történetet hallottam a családról. A férjem is tudott héberül.

Lengyeltótiiban, mi voltunk a kettő közül az egyik zsidó család a háború után. Volt ott egy zsinagóga, de azt még mikor mi ott laktunk, akkor lebontották, tehát nem is volt hova járni imádkozni. Nagy ritkán Kaposvárra, az 42 km távolságra volt, bementünk a zsinagógába már a gyerekekkel.

Az első gyerekem **[Zsuzsa]** 1946-ban született, a másik 1950-ben **[Éva]**. 1961-ben költöztünk Pestre. Zsuzsa lányom már középiskolás – elsős volt, Pestre jött a Vegyipari Technikumba és kollégiumban lakott, nekem meg nagyon hiányzott. Másrészt meg nekem nagyon szűkös volt a

falusi lét. A háború előtti életemhez képest, amikor a világot jártam, tanítottam és szabad voltam, ahhoz képest Lengyeltóti nekem nagyon sivár volt, és menekülni akartam onnan. Egy darabig a háború után jó volt, de később már inkább nyomasztó. Az én mozgékony érdeklődő természetemet nem elégítette ki. Nekem ez egy szellemi temető volt. Szóval untam és állandóan rágtam a férjem a fülét, hogy költözzünk el, de hát a férjem egy nyugodtabb, békésebb lélek volt. Meg hát nem is volt már fiatal, akkor őt ott nagyon szerették a faluban, és mindenkit már nagyon jól ismert, tehát rajta volt a teher, az egész családot ő tartotta el. Meg olyan nehezen lehetett rávenni – nem is volt olyan egyszerű egyébként. Tehát és akkor addig rágtam a fülét, amíg végül beadta a derekát. Nem is volt olyan egyszerű abban az időben engedélyeztetni, hogy áthelyezzék őt Budapestre. Mindenesre sikerült, és akkor 1961-ben felköltöztünk., vettünk egy lakást a Belvárosban.

Nekem volt egy barátnőm, aki egyébként a Nemzeti Bankban volt valami nagyon magas beosztásban. Az akkori barátja főorvos volt egy budapesti kórházban, és ők segítettek az áthelyezésben. A férjem Zuglóban lett körzeti orvos, de itt Pesten magánpraxist is folytatott később. Otthon rendelt, be volt rendezve a lakás egyik helysége fogorvosi rendelőnek. 1987-ben halt meg a férjem. Kezelték Parkinson kór ellen, és amikor a betegség tünetei megjelentek akkor már abbahagyta az orvosi praxist.

A háború után nem nagyon éltünk zsidó módon. Azt tudatosítottuk a gyerekeinkel, hogy zsidók vagyunk, mondjuk nem is volt nehéz, mert abban a faluban, ahol laktunk, Lengyeltótiban, két zsidó család volt, és még egy kikeresztelkedett családt rajtunk kívül.. Tehát ott azért zsidóztak a faluban rendesen, de a férjemet nem merték bántani, mert ő volt a falu orvosa.

Mert ő volt az orvos, tehát mindenki a fenekét nyalta. Az, hogy a háta mögött mi volt, vagy mi nem volt, azt pontosan nem tudjuk. 1956-ban ott a faluban nem volt különösebben semmi, kivéve azt, hogy keresztülment a falun egy orosz tank és megállt a falu közepén. De azért mégis csináltak egy halállistát a faluban, és akkor azt mondták a férjemnek, hogy lógni fogsz te zsidó, de aztán végül nem lett semmi bántódása.

Mikor ide visszakerültem Budapestre akkor „újra” aktivizáltam magamat, és jelentkeztem a Művelődési Minisztériumba, és tolmácsoltam hosszú ideig, még 70 éves koromban is ott dolgoztam.

Amikor jöttek külföldi vendégek, akkor kellett tolmácsolnom, főleg románokkal, de francia meg angol nyelven is. Általában 1-2 embernek, kulturális küldöttség, és 1-2 magasabb rangú személynek tolmácsoltam. Hát a Sorbonne-i diploma is sokat számított. Mikor elkezdtem, már akkor nyugdíjas korú voltam. És ez nem mindennap volt, alkalmasszerűen, amikor jött vendég, akkor hívtak.

Zsuzsa lányom most Franciaországban él férjével és két fiúk van, Michael és Axel. A másik lányom Éva, újságíró Férje K. Tamás volt, akitől elvált. Két fia van Dániel (1981), és Dávid (1983). Négy fiú unokám van. Bennük megvan a zsidó identitás. Zsidónak tartják magukat feltétlenül.

Soha nem voltam Izraelben, de nagyon szerettem volna legalább egyszer eljutni oda. A lányaim voltak az unokáimmal. Bennük többször felmerült, hogy esetleg kinmaradnak, de a klíma, meg a család hazahúzta őket. A szocializmus alatt voltak olyan barátaink, akik illegálisan elmentek Bécsbe, és Bécsből mentek Izraelbe. Én akkor ezt nem akartam megkockáztatni, meg aztán már

nem voltam fiatal sem.

Évente egyszer mostanában is elmegyünk a zsinagógába, Hosszúnapkor, a Dohány utcába és gyetyát is gyújtunk.

Zsuzsa lányom amikor férjhez ment, Franciaországba, akkor kezdetben az ő családja, illetve a férjének a családja, sokkal inkább tart, bizonyos vallási szokásokat. Amikor néha idejöttek, akkor mindig megtartottuk ezeket a szokásokat. Pészachkor pl. akkor pl. a Zsuzsának az anyósa, akkor pészachi ételeket főzött. Mi nem eszünk disznóhúst – mondjuk a férjem utálta, mert undorodott tőle, nem is kifejezetten talán vallási okból. Azt mondta, hogy még egyetemista korában tanult a galandféregről, és akkor annyira megundorodott, hogy soha életében nem evett disznóhúst.

Az egyik unokám sem hajlandó megenni, meg én is úgy vagyok, már nem bírom a szagát se. A karácsonyt se szoktuk tartani. Amíg kicsik voltak az unokáim, akkor volt karácsony, volt fa is meg ajándék a lányaiméknál, de mondjuk mennyből az angyal soha. Amikor volt karácsony, akkor is inkább a többi gyerek miatt, akik az unokáimmal jártak iskolába.

A gyerekeim házasságánál is szempont volt, hogy zsidó legyen a társ. Mikor az unokáim kisebbek voltak, akkor próbálkoztak zsidó közösségbe járni. Éva lányom vitte őket ifjúsági szervezetekbe, amikor Magyarországon a kilencvenes évek elején megjelentek a különféle árnyalatú vagy szemléletű zsidó ifjúsági szervezetek. És a Habonimra emlékszem, hogy akkor egy darabig jártak, és aztán utána megunták. Akkor utána a Páva utcába is, akkor ott az a nem tudom már, melyik volt. És aztán azt mondták, hogy nem kell a társulat. Nem is a zsidóság miatt, hanem a kölykök nem tetszettek, más baráti körök alakultak, és akkor azokkal szívesebben mentek. Utána már nem is akartuk erőltetni.

Én 1945 óta nem jártam Máramarosszigeten. A lányaim voltak Máramarosszigeten a svédországi rokonokkal, 2003-ban. Ella unokatestvérem megtalálta az ő házukat, és akkor be is mentek. Abban most már 3 család lakik, és nagyon kedvesen fogadták őket, és le is fényképezték. Kimentek a temetőbe is, mert Ella édesapja még a háború előtt halt meg. Nagyon rendben van a temető, nagyon szépen gondozzák. Szigeten már csak egy vagy 2 zsidó házaspár él, közülük valaki gondozza a temetőt.

Engem érdekel minden, ami történik, olvasom az újságokat is, hogy hogy halad a világ. Hát annyi változást észleltem az én 100. évemben – ugye. Hogy milyen változásokon mentem én magam át, hogy mikén mentem én keresztül? – hát két világháborút éltem meg.